नं० ८७ - घ

कारकव्याख्या (अपूर्ण)

पत्राणि ११

व्याकरणम्

नं० ८७-घ

कारक व्याख्या

पत्राणि ११ (अपूर्ण)

व्याकरणम्

१२८

४८५

का॰ व्या॰ ॐ नमो गणपतये ॥ नत्वा शंभोः पदांभोजे जयरामः समासतः करोति कारकव्याख्यामिह संख्याव
१ तां मुदे ॥ १ ॥ तत्र कारकाणि कर्तृकर्मकरणसंप्रदानापादानाधिकरणानि षट् ॥ तत्त्वं च तत्क्रियानिमित्त
त्वं । चैत्रस्य तंडुलं पचतीत्यादौ संबंधिनि चैत्रादावतिव्याप्तेः ॥ अत एव मित्रादिप्रकोशनहानसंप्रदानादि
षतंडुलादिसंपादनद्वारा संबंधिनोपि पाकादिक्रियानिमित्तत्वात् ॥ किं तु क्रियान्वितविभक्त्यर्थान्वितत्वं
तेन । अस्ति च कर्तृकर्मणो हि क्रियान्वितत्वे पृथुभिन्नत्वाच्चेदः न तु दाहतेः संबंधिनि षष्ठ्यर्थसंबंधस्य
तंडुलादिनामृयर्थ्यान्वितत्वेन पाकक्रियानन्वितत्वात् । चैत्रस्य पचतीत्यादावपि तंडुलादिपदाध्याहारेतोव
बोधः । षष्ठ्यर्थसंबंधस्य नामार्थेनैवान्वयात् ॥ कर्मत्वादिनैव साकांक्षतेन पाकादेस्याकांक्षतो विहायनान्वो
दनस्य भोक्ता चैत्रस्य पाक इत्यादौ कर्तृकर्मत्वार्थिका षष्ठी कारकविभक्तिरेव कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन त राम॰
द्विधानात् ॥ अत एव संबंधस्य न कारकत्वं क्रियायोगाभावादिति शाब्दिकाः ॥ अतश्च युगपत्त्वे सन पविङ्गनी १
नामप्रतिकुर्वीत निमिषकृत्यमेवजे इत्यादौ तेमासनस्थीहृपकत्वेनैव पापाद्यभाविमाहोतगेविपन्नोपिमादि

नामाध्मान्तरेणैव बोध्याः। यदि च तन्नाधाराधारं न तत्क्रियायाः बन्ध्यर्थत्वं वंशाच यः आकाशात्तिकर्त्तृत्वक्रिया
श्रितकर्तृत्वकमेत्याद्विवक्षाम्नानमात्रत्वपित्वं कोरकत्वं बोध्यं। अत एव चैत्रो ग्रामं गच्छतीन हन्ती मासेनिविना
हेतुविनकारकृत्यमिमेन्नातुपपदहिमत्तयोनानुकारकविधकरणः। गमयो होमि अगौण्याभनयतीत्यादौ
गौणामुख्येकमेत्यमपि तत्संप्रत्याहि द्रव्यद्रव्यविभागानुकूलक्रियात्वकूलव्यापारविशेषः कर्मनिष्ठो
द्वेहत्वैः। वायुर्वसंयोगोऽग्न्यतिवारणोपद्रव्यद्रव्यानामिद्योगगमनं जलं देग्धीनिवारणोपविशेषहति
विशेषोद्रव्यानुप्रयोगमम्यः हत्यं च द्रव्यद्रव्येनानव्यामिमपि च दन्ति। संयोगानुकूलक्रियानुकूलव्या
पारत्वादृशो नीयमानोत्तत्राधोविभागे गामिमस्यक्रियायां पयः हत्वस्याच याह्लादृत्तिविभागानुकूलव्यापो
वृत्तिक्रियानुकूलव्यापारानुकूलयत्नवानर्थ्याकार्थः। द्वितीयेत्यामसिमस्यसंयोगे अजामिमस्याक्रियाया
मवयामृपरन्निसंयोगानुकूलो नावृत्तिक्रियानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमानर्थ्याकार्थः। सामोह्वानर्थ
नां वच्छेदकनिहत्वक्रियाद्यपहपयफलाचिन्तानापिनोज्ञापपसामुख्येकमेत्व। तादृशक्रियाप्यफलावच्छे

का॰ वा॰ रुकेविभागसंयोगरूपफलद्वयाच्छिन्नाच्यपितोगोग्राममयोर्गौणत्वं॰ उभयत्रैवधात्वर्थोच्छिन्नविषयताशून्यत्वं वि
२ नत्वमस्तीतिधात्वर्थत्वात्फलद्वयस्यापि । अतएवकर्मद्वयसाकांक्षफलबोधकधातुत्वंद्विकर्मकत्वंसम्प्रदाये
पतुविभागानुकूलक्रियाऽहेः संयोगानुकूलक्रियानयतेरर्थः नतुतऽभयानुकूलकर्तृव्यापारः। कर्मद्वयस्या
पिविभागाभेसंयोगेचान्वयपदृष्टि। तत्रापयोजयोः कर्मत्वानुपपत्तेः। परसमवेतत्वस्यक्रियायामभावात्।
कर्मद्वयस्यापेक्षकत्वेफले॰ न्ययेचगोग्राममुख्यव्यवहारेनस्यात्। एतेनविभागानुकूलाकर्तृगतचेष्ट
ऽनदेत्यर्थःस्वव्यापारं। फलद्वयाद्यवयेर्गौणगोमुख्यव्यवहारानापत्तेः। यद्यपिगृविशमस्यायोगोवृत्तित्वंप
वस्येवान्वेनोनीतिगोत्वाकर्मत्वंतत्स्वामिति तदपिन। गौः पयोऽस्यनरस्मादिगोः कर्मत्वस्पऽस्येवादत्वात्। अ
तांग्रामममितमादिग्रामयतित्वस्यभागतापामतत्वेनान्यपायोगात्। कारीतेः प्रयोगेनीयमानामजांका
शीनयतीतिप्रयोगापत्तेश्च। तत्रतन्नक्रियानुकूलकृतिमत्वंतन्नक्रियाकर्तृत्वंकाष्ठादिपाकाद्यनुकू एम॰
लव्यापारेव्यत्प्रतिसंधानिपिकर्तृपदप्रयोगात्। कृतोकृतविभागादिनासिद्धफलशक्तिकेनकधातुना २

तजेनेनसिद्धस्य कर्त्तृपरस्मैपदस्याप्रयोजनात्वा । अथैवमनेककर्त्तृपदप्रयोगः क्रोशोत्ताः । यद्धि गृहमानभोक्तेनोल
नादिक्रियाविषयकत्वेसत्यपि तत्क्रियायाश्च निष्पन्नत्वात् क्रियाकर्त्तृत्वाभावाद्विषयत्वं विहायात्रैव
त्वमुपात्तं । यदि च मन्तोभूतेनानुमपाकेनमिति अपदेशात्तीनतीपककृतिसाध्यस्य विहितस्थस्यैशार्थता
दिमोत्तेनस्यनकर्त्तृत्वेनसाधिष्ठपत्वमपिनिवेश्यं । न च साध्यत्वेनानेनयागादिकृतेर्हेतुत्वेनस्वर्गादिविष
यकत्वेनयेनयागादिकर्त्तुः स्वर्गादिकर्त्तृत्वं अस्मिन्हादिकर्त्तृकपाकादिकर्त्तृत्वमीश्वरस्येष्टं । न यथान्वितस्यापा
मीशः पचतीतिप्रयोगोपीष्ट एव नो चेत्कार्यत्वानवच्छिन्नत्वमनेनाविहापि नूनमसाधारणस्य तत्कर्तृत्वं निवेश्य
मिति नैयायिकाः । वैयाकरणास्तु । अनभिहिते कर्त्तरीत्यादिवचनेनापि कर्त्तृपदप्रयोगान्नक्रियाश्रयत्वमेव
कर्त्तृत्वं । कारकेकर्माद्यपरस्य स्वधात्वर्थव्यापारक्रियायां कारणं वः । आश्रयत्वामिहतेन तदाख्यातार्थत्वात् । तथात्वेप
गापत्तमपिव्याहतनाख्यातेनेनयथात्वयीन्वितपदप्रयोगत्वं यो घ्नन्तेतदात्वयोनिहापिनतद्वयत्वेन । हि त्वेव
कर्त्तृत्वं । यथा पचतीत्यादौ पाकादिवृत्तिकूलव्यापारवत्त्वं ज्ञायते इत्यादौ हानाद्याश्रयत्वेनव्यजीवमरणेनाशप्रति

का.वा. योगित्वं चैत्रेण पच्यते तंडुल इत्यादौ पाककर्मफलाश्रयत्ववाणिणाववपणाघात्तमभिव्याहृतेति। अत्र
३ चैत्रादेः कर्तृत्वं तु पचतीत्याख्यातोपस्थाप्यधर्ममात्राश्रयत्वेनेति ध्येयं। धात्वर्थाश्रितेन द्वितीयाद्यर्थकर्मत्वक
3 रणत्वादिना रणायाख्यातेनेति। जानातीत्याख्यातार्थाश्रयत्वं न पाककर्तृत्वं हंतीत्यत्राहिंसाश्रयत्वेन
गमनकर्तृत्वं इत्येतेन संपन्नं येपनादिति भ्रान्त्वथीद्वरोधात्। यदि अत्र कारकं पदार्थतिरिक्तानीय पचतीति प्रयोगान
करणादीनां कर्तृत्वमिष्टं पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादौ कर्मकर्तरि कर्मणोपि तदिष्टं ओदनः पचती
ति प्रयोगस्य साधुत्वात्। चैत्रो मैत्रेण ग्रामं गमयतीत्यादावपि मैत्रादेः कर्तृत्वमिष्टमेव। अत्र गमिनानु
कूलव्यापारानिरूपितार्थस्य तदनुकूलव्यापारस्याख्यातेनस्य। तत्र णिजर्थव्यापारस्य गच्छतीत्याख्या
ख्यातार्थत्वात्। अनुकूलकृतिमत्त्वस्याप्यत्र सत्त्वाच्च। यदि च णिजर्थव्यापारे मैत्रमित्रस्य नान्वयः
तथाचैवधात्वर्थव्यापारस्य मैत्रनिष्ठमैत्रस्य कर्मत्वानमपत्तेः। किं तु गमने ग्रामवृत्तिसंयोगानुकू राम.
लमैत्रवृत्तिक्रियानुकूलव्यापारश्रयत्वान्चैत्रस्य च पयेयाज्ञयापि भ्रमनादिचिन्तद्वितीयार्थत्वयाने ल ३

वत्वं न मेत्रस्य कर्तृत्वमप्रमाणमिति नित्विकमात्मनो न परं नेति विभाजनेन हि कर्मत्वं तत्करणेन तत्त्वविशिष्टस्य
कर्तृत्वं हि परतावाणामापनतः पादेयं न हि कर्मत्वादेः कर्तृत्वं हि परतत्वे न विहितं नैककर्तृत्वं तत्त्वमापद्यत इति नार्थः
गोच्छन इत्याहुः पत्नुत्वेनेत्रः कर्तानिपातेन निमित्तान कारकं तत्प्रयोज्यत्वे सति कारकं तत्प्रयोजकत्वं क
र्तृत्वं· तत्र तेन पुरुषव्यापारजन्यसंयोगादिरूपव्यापारवत्वं रूपत्वमप्रयोज्यत्वेन तु पुत्रादेस्तु हेतुत्वमिति नन्वादि
श्वरप्रयोज्यतामानीयनांकर्तृत्वापत्तेः दृष्टादिजन्यसंयोगादिरूपव्यापारवत्त्वेनि कुलालादावव्याप्तेः श्व
नि दिकृत्यम्यर्थविं कुर्मत्वं· नकारणत्वमापार्थत्वं· नन्द्विकरणजन्यव्यापारवत्वं· तत्रैवोधामत्वं तुनातीमात्वे
हस्तादिकरणव्यापारोदीहाः इह इत्यादि आह·नो चिपरसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं गमिपमोः कर्मत्व
स्य पूर्वस्मिन् देशे स्पन्दे स्थानस्मिन्नेस्येहो पूर्वापरयोः प्रसंगात्· न दीर्घ्वं नहस्मात् हौव द्वेरपयोपचयरूपफलः
परं वरपापफलस्य तीरभागि ह्यप्य्राप्तये नीरे कर्मत्वापत्तेश्चेति चेत् अन्य इति धात्वर्थतावच्छेदकफल
शालित्वं कर्मत्वं· तादृशं च फलं गमेः संयोगस्तज्जो विभागः पतेरधः संयोगस्तत्र त्यजिसंयोगविभागः स्य

का·या·
५
५

दमाश्चैतेषां शक्नोपवर्गपतनापत्तेः स्यादेतद्यथा तोऽश्वनफलायाच्छिन्नव्यापारे शक्तिरिति नकोपि दोषः। फला

वच्छिन्नव्यापारबोधकत्वादेव च धात्वर्थस्य सकर्मकत्वमवहरन्ते मुख्याः। जानातीमादीनां तु नामार्थीयेनोद्देश्य

त्वातिरिक्तविषयविलक्षणविभक्त्यर्थान्वयफलकत्वेनोक्तसकर्मकत्वे· घटं जानातीमादितो घटविषयिताशा

लिज्ञानाश्रयतावानिति बोधात्। तादृशार्थानुयोग एव च कर्मप्रत्ययाः अत एवाधुना नेदावि भोजनापपत्त

न इति प्रयोगात् घञ्धात्वर्थे नामार्थाविन्नस्य च तदर्थे थोद्देश्यत्वस्यैवाचयाजपत्तेः सकर्मकत्वं· नवाभोजनं

पचनमिति प्रयोगः। अप्रभूर्तिं प्रयान्निपि गोविन्दहानिमहीरुहे नतु स्यात्मान मितिप्रयोगात्। स्वस्वधात्वर्थ+

तावच्छेदकसंयोगविभागरूपफलशालित्वेपि कर्मत्वाभावात् परसमवेतक्रियाजन्यत्वमपि धात्वर्थताव

च्छेदकफलेति विशेषं। न चैवमपि मल्लो मल्लं गच्छतीमादावुभयकर्मजसंयोगरूपफलस्यैतादृशत्वात्तस्य राम·

कर्तृकृत्रियाकर्मत्वेऽप्रवहारस्यापि न स्यात्। परसमवेतपाल्किपानमतादृशफलशालित्वं परत्वनतस्तक्रि ५

याकर्मत्वस्य स्वीकारात्। इत्थं च द्वितीयादेः क्रियाच पियरसमवेतत्वमप्यर्थः। परत्वं च स्वरूपार्थापेक्षयापरत्वा

त्वार्थफलत्वाच्च व्यपेक्षणात्कर्माख्यातेनबोध्यते । तथा च भूमिं प्रयातीत्यादितो भूमिभिन्नसमवेतभूमिवृत्तिसं
योगजनकस्पन्दानुकूलकृतिमानितिबोधः । एवं च त्यजिभिन्नसमवेतत्ववृत्तिसंयोगजनकस्पन्दस्त्रानत्यजि
गमनेन तदनुकूलकृतिमत्वस्य त्यक्ते भावात् न मल्लस्य गच्छतीत्यादिप्रयोगः । ननु परत्वेन कर्माख्यर्थ
स्याच्चाघितावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगितया प्रतियोगितामात्रेणैवान्वयः । नोपः । पृथिवीं प्रयाति व्योम इत्या
दावनन्वयापत्तेः व्योमस्य पृथिवीत्वावच्छिन्नभिन्नत्वाभावान् । न द्वितीयः । घटात्मसमवेतस्पन्दस्य घटोऽप्यभेदत
त्वान्तत्वेन घटात्मनायापत्तेरिति चेन्न । द्वितीयाद्यर्थफले परमुक्तेत्वेपरत्वपमन्ते संवावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसं
बंधेनप्रकृत्यर्थस्य कर्माख्याताद्यर्थफलान्वीयनस्य परत्वेऽप्यपाना इत्थं च पृथिवीं प्रयातीत्यादौ पृथिवी
व्यक्तिसंयोगजनकत्वे प्रयाणे स्पन्दव्यक्तिभिन्नत्वं विवक्षितं सौमत्यो दोषः । परे तु पृथिवीं प्रयातीत्यादौ पृथिवी
पदं कर्मीभूतत्वानवच्छिन्नेपृथिवीव्यक्तिपरमेव स्पन्दकर्मयाचकस्य आमान्यपदं लक्षणया विशेषपरं । इत्थं चाघावि
नाव्यच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं कुसज्जेनभंग इत्याहुः । पत्तु परसमवेतत्वं नाथः विलसमोमाभावप्रति

का॰ धा॰
५
5

योगिनायच्छेदकत्वं क्रियायाश्च विद्वितीयायर्थः । तेषां च समभिव्याहृतं प्रयोगं जनयत् भवति निष्ठा मोमांभा यप्रतियो
गिनायच्छेदकप्रमाणानुकूलव्यापारानिमानिमर्थः । स्वरितञितः क्रियायाः स्वनिष्ठामोमांभा यप्रतियोगिनायच्छे
दकत्वाश्रयत्वं प्रयतीमादेशपदानिशति । नन्वा एवमपि येन मत्लेनमत्योनरं नगतं सोपिमः लोमत्वागच्छतीति
प्रयागापत्तेः । मत्लाश्ररनिष्ठभेदप्रतियोगिनायच्छेदकायां तत्मत्लाङ्क्रियायां तत्मत्लेभमभिव्यक्तिं प्रयोग
जनकत्वात् प्रयत्नत्वेरत्स्रत्मेः प्रत्यच प्रत्यस्या एव यामोमाभाधेः च योगेनो न दृक्षितत्वादेः प्रकाशत्वैशात्मानेस
कर्तृच्येत्वं नगीत्वेनुडत्कं पाठसमवेतत्वमेव तं सम्बगमोमाभा प्रत्यासत्या प्रत्यस्तित्वेप्यहेतोः एतेन तत्क्रीयान
धिकरणत्वेसतितत्क्रियायच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वं । द्वितीयादेरपि तत्क्रियानधिकरणत्वमर्थ इति
पास्तं । प्रत्यनशास्त्राप्रवृत्तेः यत्तु क्रियाजन्यपरसमवेतत्वमपेस कर्मत्वं चपिपरत्वमेव लाघवात्कर्मप्रत्ययार्थ एप॰
इति । तन्न । द्वितीयार्थफलपरसमवेतत्वे शेकोभयपि त्वेलाघवात् । ग्रामो गमेः कर्मत्वापेदरमा हैयारसम ५
वेतक्रियाजन्यत्वघटितस्पैव कर्मपदार्थत्वयापत्तेरव कर्मप्रत्ययार्थत्वात् गम्यते ग्रामः स्वयमेवेमादेपर

र्थे च विधिरद्धेति दिक् । अथैवमपि पतेरधःसंयोगावच्छिन्नस्पन्दार्थकत्वपक्षे धात्वर्थीनावच्छेदकफलशालि
त्वाभूतत्वाद् कर्मत्वे तु त्यागपरीभूतलं पततीति प्रयोगः स्यादिति चेन्न पाविवक्षाप्राभवमेया अत एव द्वितीया
श्रितातीतपतितेमादित्वेपतितशब्दयोगे द्वितीयासमासविधानं तदुदाहरणं त्वेन रूपपतितो नरकपतित
इति साधु संगच्छते । क्वचित्तु सम्यगपि साधुः पृथ्वीभूमौ पततीति ग्रामं गच्छतीतिवत् । पतेस्तु भूतलादिः कर्म
त्वेपि न द्वितीयापायेन फलस्य सम्बन्धाकांक्षा नैव नत्वीकारात् । अत्र तु फलस्याधोपदबलेन योग्यास्थितेन
म संबन्धाकांक्षा । पद्यकर्तृभिन्नान्यपि फलावच्छिन्नव्यापारबोधकस्यैव धातोः सकर्मकत्वं । यथा गम्यादेर्न तु प
तेरधःसंयोगरूपफलस्य परगामित्वेपि तानाम् अधःसम्बन्धिसाकांक्षत्वेन पातसंबन्धित्वेन परगामित्वे वा न पातः
भूतलं हि परकीयस्याधोभागस्य स्पन्दनमिति न भूतलं पततीति प्रयोगः । स्वाहुः कथं वृक्षात् पर्णमधः पततीति प्रयो
ग इति चेन्न ॥ समाप्तः ॥ अत्र धात्वर्थविचारपादाः । गनंतिरश्चीनमन्तरस्सा [illegible] नं हविर्भुजः प
नमधोधाम विसोऽसि सवितः किमेतदिमाकुलमीतिनजनेरिमत्र तु नाटस्याक्षोधाम [illegible] नतीमर्धीनरेखः ।

का. वा.
६
6

यत्तु समजिगमिषादेः स्पन्दाद्यात्मकव्यापारमात्रे शक्तिः फलस्य द्वितीयादिलभ्यत्वात् । अत एव ग्रामं समजन्ति ग्रा
मं गच्छन्ती मनयोर्नैकार्थता समजिगमिषोर्योगे द्वितीयादिना विभागसंयोगयोर्बोधनात् समजर्विभागावच्छि
न्नस्पन्दशक्तत्वप्रयोगे संयोगावच्छिन्नस्पन्दशक्तत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेन अत एव गमनं मारणं सन
योरपि नैकार्थता । उक्तकार्यकारणभावानुरोधेनात्रापि समजिगमिषोर्विभागसंयोगावच्छिन्नस्पन्दे लक्षणा
त्वे कारणता विभागावच्छिन्नस्पन्दशक्तत्वं च विभागादिसंसर्गकवैशिष्ट्यावगाहिशाब्दत्वे । तेन चैत्रेण
ग्रामः त्यक्तः इत्यादिना स्पन्दविशेषणताकविभागादिविशेष्यकशाब्दबोधसंग्रहः । इदमत्र परामर्शनीयम्
न त्यक्तत्वयोश्च विफलविशेष्यशालित्वं तेन न त्यक्तत्वप्रयोजककर्मत्वं तेन न त्यक्त इत्यादिना तीरदेशादौ कर्मत्वापत्तिः
नन्वेवं विभागाद्यवच्छिन्नस्पन्दशक्तत्वस्य जनकतावच्छेदकत्वे नाद्यशब्दस्य स्पन्दे शक्तिर्नोत्पन्ना । परे त्वाभिमतताधि
ते शक्तिग्रहे हेतुः तत्र शक्यविभागाद्यंशस्य भागस्तु न तु संयोगगमनयोरैकार्थतावारणाय तेन संयोगविशिष्ट
स्पन्दे शक्तिसिद्धेः विनापि लक्षणां प्रतिसंधानं तत्प्रमाजनितेति दिक् । एवं त्यागे नमस्कारहस्तो विनाप्यवस्य

राम.
६

ध्वंसपरत्वं तज्जनकभागः पञ्चमे द्वितीयग्रहणो हेतुरूपकर्मस्य स्वत्वाद्ध्वंसप्रतियोगिकभागः जुहोतेस्त्वाह रागस्येति पदेते पः अत्र
एवकारश्चेति नान्ताह रागस्याग्राभावे पि हेतुत्वं। अग्निमसंयोगाग्निसंयोगानुकूलक्रियानुकूलो घटनादिवृत्तिनो रूपा
दिव्यापारः। न चैवमग्नौ जुहोतीत्यादौ समस्यस्याग्निसंयोगे स्वपेक्षितकांक्षतेति नान्यः। अत्र संयोगानु
कूलक्रियानुकूलव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वान्न चान्वयापत्तेः कर्मत्वापत्तिः संयोगस्य धात्वर्थतावच्छेदकता
वच्छेदकतया न दोषोऽग्नेः कर्मत्वाभावात् क्रियाया एव धात्वर्थतावच्छेदकतया तच्छालेनोपनस्यैव कर्मत्वा
त् इत्यपि बोध्यम्। द्वितीयानिर्विशेषणे जुहोतीत्यादौ सम्प्रदानत्वं विनापि प्रोक्तरूपकर्मत्वं विशिष्टस्य स्वत्वध्वं
सप्रतियोगित्वजनकभागानुकूलत्वे तु निमानविप्रेऽरूपकर्मस्य स्वत्वध्वंसप्रतियोगकभागानुकूलत्वं निमानं घटनम्पि
संयोगादिग्राह्यं क्रियानुकूलव्यापारेऽनुकूलत्वमिति मानमनपबोधः। विशेषस्य रूपतासंबन्धे न स्व स्वत्वध्वंस
रूपकर्मत्व बलात्कर्मत्वं। एवं सम्प्रदानाभेदे कर्म स्वस्वत्वध्वंसप्रतियोगित्वेनाकभागो विशेषः। सम्प्रदानत्व
भेदात्स्वत्वानामाहकस्वीकारः विशेषः। सम्प्रदत्वजनकस्वीकारः प्रतिग्रहः। न चाचमांसं विक्रीणाति इत्यादौ

का. प.

निषतिग्रहणानीमारोगोदृष्टिमहस्यसहणप्रयुक्तस्वत्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वानुकूलमागानुकूलदृष्टिमात
गोदृष्टिमहस्महानप्रयुक्तस्वत्वत्वानुकूलस्वीकारानुकूलदृष्टिमान्गोदृतिरित्तेऽस्वत्वजनकस्वीका
रानुकूलदृष्टिमानितिक्रमेणाचधीरानिसंप्रदावः । ररस्वत्वध्वंसानुस्वपरस्वत्वजनकत्वेनेनएवावि
कणादियागोमहस्यग्रहणंविनेतिभ्रमः अथप्रतिग्रहएवस्वीकारविशेषणपापस्वत्वपेनुरस्यामिकेस्वी
कारस्वत्वहेतुत्वत्वमेनान्तः अतएवदृष्टमाध्यापनप्रतिग्रहेश्रीसत्त्वेनधनमर्जयेद्दिग्मादिकंसाधुसंगच्छ
ते । अमथाप्रतिग्रहवैफल्यापत्तेः । दानंतुस्वत्वस्वत्वध्वंसमात्रंजनपनेपरस्वत्वप्रयोजकंमितिमते । तथा
पितद्वध्वंसः तदुपादानेऽप्युपेत्तापामतिआदेः तस्यापिस्वत्वस्वत्वध्वंसप्रहापरस्वत्वप्रयोजकत्वा
त् । वस्तुतोऽन्यपात्रमुद्दिश्यस्वकीयस्य प्रतिग्रहातप्रागस्वामिकस्यानुद्देश्येनप्रहवेत्ताप्र एम.
तिग्रहात्स्वत्वंस्यादस्मोद्देश्यकस्मागदेः प्रतिबंधकत्वेनुमौरवं । नचतादृशतादृशमागोदानाभासए
वससंप्रदानकोहिमागोदानेसंप्रदानंतचरस्वत्वमनुमितिप्रकाशनद्वारादानक्रियाहेतुत्वेन । नचासं

निर्दिष्टमन्नत्वमिति न नन्वतो दातुः स्वत्वनाशइति वाच्यं। तीर्थे संक्रमिते दुष्टं परस्यात्र प्रतीयते ॥ दाता
तीर्थफलं भुंक्ते प्रतिग्रहीता दोषभाक्। मनसापात्रमुद्दिश्य भूमौ तोयं विनिक्षिपेत्। विद्यते सागरस्यान्तो
दानस्यान्तो न विद्यते इत्यादिवाक्याद्देशान्तरस्थेऽपि। तस्माद्दानमेव स्वत्वजनकं प्रतिग्रहस्यागमाव
श्यापेक्षितापित्वान्न प्रतिग्रहे वैफल्यम्। अत एव पश्येद्दत्ते तेनाप्रतिग्रहेण दातुः स्वत्वनिवृत्तिः। अस्तु
वा स्वत्वदूरस्थीकारत्वप्रतिग्रहत्वेन स्वीकर्तुरर्थमुदानत्वेन वेति। विनिगमकविरहाद्दानं स्वत्वध्वंस
द्वारा प्रतिग्रहस्य स्वत्वजनकः। उभयथापि मम स्वत्वं भवत्विति अर्थान्नैव विक्रीतं दुष्टस्वीकारत्वं कल्पन
मिश्रापि विनिगमनाविरहः। मूल्यदानपूर्वकस्वीकारत्वे सैव च क्रयत्वात्। विक्रयत्वमस्यागोदये णानिवेशात
केवलस्वत्वध्वंसजनकमपि अर्थमर्थं। अत एव नफलत्वात्। अपि चाग्निष्टोमे पोऽहं मद्दत्तं प्रवृत्तं देवतोद्देश
कस्वत्वध्वंसजनकत्वागोपागः स एव प्रत्येतपावच्छिन्नो होमइति वाचस्पतिमिश्राः। युक्तः पागएव वि
शिष्टदेशमतेपोपदिष्टो होम इति विवेकोक्तेश्च। अतिचयस्यविजामागानयजमानस्वत्वध्वंसः अन

का.पा. ८ 4

[illegible]

राम.

इति शेजनकत्वलिशेषणाजन्यत्वविशिष्टमाहुः एतेनविनिमयेनरूपवलत्वाणांतिरसा स्थितिमप्ययाल्ल
क्षपत्वाद्वैनातित्यानाम्मूर्त्तानिमित्तद्वये गृह्णाप्रमुक्तस्पत्वध्वंसपरत्वमानुकूलत्वागोग्यत्वेनिमपरत्व
मेरत्वमानिविरत्वात्तवर्कर्मत्रिविधं प्राप्त्विकार्यंनिर्वंसंच । तत्रसंयोगाद्देहेपक्रियाजन्यफलंशा
लिप्राप्यं । यथा प्रमं गच्छतीमाद्देशमादि । पत्लवधूमनाकमेगागस्यानामोपघनेनद्विकार्यं । प
याकाशंभमम्वकतेतिपुवर्ल्लीकुड्नेकातिमाहेकाशादि । काशादिपत्नसम्यकाशापवाद्रेः सनमनपवभ
स्मादिसंयंधहूणावस्थानरप्राप्तेः । ऋजुक्रियापलकर्मनाशकंफलंजनयतितद्विकार्यं । यथाकाशहलुना
नीमत्रकाशमिति । तत्र । काशपदनसम्यकाशावयवस्यकर्मणवाक्रियापालन्नाशकत्वाभावात्तस्य
महिकाशपदस्यकाशावयवाल्लनानेतरंभकसंयोगविरोधिविभागहेतुः क्रियानुकूलत्वेकुलत्वाद
व्यापातेर्यः तप्याप्रकाशावयवपद्वयस्मिनादशोविभागहेतुक्रियाजनकव्यापारानुकूलकृतिमानि
मनपर्यांतिकाशावयवस्यप्रम्यकर्मतेनावस्थानाप्राप्त्यभावान्नविकार्यता । नंतुलंपवत्रतीमा

सौतेऽस्तत्पदत्वपदत्वसत्त्वं तुल्यं वपवेदत्यस्यौ हकादिवंशाऽस्मेयच्छिन्नतेजः संयोगस्तथा यथा
का॰ ना॰ त्वर्थ्यं जनकफलशालित्वात् सतोः यस्यां नरप्राहेश्चो भवविधं कर्मत्वं न तु लावययस्येहं॰ अस्तीकी
९ ऽत्रीस्थानयुक्तमेधेमतोवः पाक्रियवानि बाघते तन्निवेसं। यथा कुट्टंवे ताकरोतीमासेकरणादित्य
९ यह्वजः फलावच्छिन्नव्यापारबोधकतया गौणकर्मत्वं॰ नन्वसाधनताव्यकृतिविषयत्वं। अतएवयी
रणं करोतीमादिनप्रयोगः। धीरणाद्यनुपादानताव्यकृतिविषयताप्रायवसत्यात्। यन्नु करणादिपर
स्यकरणघ्न वपयेधीरणाहेतिहत्वेन तणं करणेगौणकर्मत्वसंभवेपिकारकत्वासंभवात्। नि हत्वे
तणाययानुल्यप्रयोगापयादकत्वाद्य न धीरणं करोतीतिमुख्यप्रयोगइति॰ तन्न॰ अतीतं घटं जानाती
मासेघुणादेरविकरणहेत्वयोगात्कारकत्वासंभवात् स्मारकं पचतीमासेक्रियाविशेषणपदेनैव राम॰
तीयाविशेषणविभक्तिरिवप्रयोगसाधुत्वापनामार्थधात्वर्थयोरभेदान्वयषष्ठीकारणाभेदस्याप्य ९
करणता॰ तद्वीकारोनुविशेषणविभक्तिर्यद्रमत्वाःसेताध्विका॰ तत्प्रकारकत्वाभावतत्क्रियायाचिन

त्वाभावादिनिरूपककारणतात्वं च कारकेणान्तरे चरितार्थत्वेनातिरिक्तियोहेतुत्वं। कारकान्तरनिरूप्यव्यापार
द्वाराक्रियाहेतुत्वाभावः स्वसंबन्धार्थः कर्तृकर्मतोः कुठारादिकरणनिरूप्यव्यापारद्वाराछिदादिहेतुत्वा
न्नातिप्रसंगः अधिकरणस्यापि कर्तृकर्मनिरूप्यव्यापारद्वाराक्रियाहेतुः चैत्रो गेहे स्थाल्यामोदनं पचती
त्यादौ गेहस्थाल्याद्यधिकरणं कर्तृकर्मसंयोगद्वारकं। संप्रदानस्यानुमतिप्रकाशनेन कर्तुरिच्छाद्वारा दान
निमित्तं अपादानं पतनप्रतिबंधकसंयोगनाशद्वारा पत्राद्विभागद्वारा पतनादिनिमित्तमिति नातिप्र
संगः। नचैवं कुठारादिकरणस्यापि कर्तृकर्मनिरूप्यव्यापारसापेक्षत्वादव्याप्तिः एतन्मते चासकारणस्ये
व लक्ष्यत्वात्। अत एव कृत्यायोगव्यवच्छेदेन कारणत्वं कृत्यां मिलितयैवेति। यत्तु तत्र व्यापारवत्वेनातिकार
णत्वं करणत्वं। नचैवं कार्यमात्रे तत्तन्नाशैवादृष्टस्य मनोयोगस्य च तत्तदात्मनोपि करणत्वापत्तिः इष्टत्वा
त्। उपधेयसंकरेपि कर्तृत्वकरणत्वादिलक्षणोपाधेरसंकरात् व्यवहारभेदोपपत्तेः। इत्येवानुमितौ व्याप्ति
ज्ञानं करणं परामर्शस्य व्यापारत्वात्। वातकर्वाशैच ह्रादिनिसंयोगस्य व्यापारत्वान्नतु शब्दस्परिशा॰

का.वा. मावश्रमसेअभिधानात्। परेतु फलानुकूलकर्तृव्यापारव्यत्वं करणत्वं। अस्ति च कुठारादौ छिदानुकूलकर्त्र

१० निष्ठसंयोगादिमत्त्वं। न चैवं हस्तादावपि करणत्वापत्तिः कर्तृव्यापारवत्त्वात्करणत्वापत्तिः। इष्टत्वात्। व्या

पारः। अत्र साधकतमे साहित्ये योगात्। एवं च यत्नं साधकतमत्वात् साधकतमे साहित्ये योगात् तत्रापि न दोषः।

चैत्रस्य आत्मना चैत्रेणाव्यापारवतीसाधकतमे योगात् कर्तृः। शरीरस्य च व्यापारोपष्टम्भमप्रमितिभिन्नत्वस्य। किं

फलानुकूलकृतिमतो भिन्नत्वे नाविशेष्यत्वं। कृतिमत्वे व्यवधाने नाधिकरण्यं नपाच। तेन शरीरस्य कुठारमतः। भिन्नत्वमेतं

तेन हस्तादि संयतः हस्तादिना छिन्नत्वमादिप्रयोगात्। व्यापाररूप्येण कुठारेणापि तेन व्यापृतस्य मादिप्र

योगादिवत्ति मादिः। अत्र च परस्मिन् नाशिष्ठिन्नत्वमादौ निष्कंकरणत्वं तन्नीपायः। आश्रयत्वेन प्रकृतमर्थं स्वेत

स्यतस्वधात्वर्थे निरूपकत्वेनान्वयः। तथा च परश्रुनिष्ठकारणतानिरूपकछिदानुकूलव्यापारमान्नियापा

रे इति प्राचः। नव्यास्तु परशुनाछिनत्ति न रथेनेत्यादौ नान्वयानुरोधान्निरूपककरणतानिरूपितत्वं नम एन.

त्वमचयन्नीपायः। तस्य च निरूपितत्वेन प्रकृतमर्थाच्छेनस्यात्परतकायात्वर्थः। अन्वयः। इस्य च परश्रुनिरूपितत्वं १०

यमं हान्त्र निहृपितनमतामावश्यछिहापामवेनीमाहुः जरा भिन्नापसेहमरोहनीयोपनत्ततोनत्वंय
नख्याहमनवछेदकत्वेममानख्यापतिसमानाधिकरणत्वं। अस्तिअजरापामतापमख्याहमनवछेदकत्वं
।हमदृष्टादिमत्वस्यैवनेहमूलाननिरिकयस्तित्वेनपानदवछेदकत्वान्नामहमा।दिमानापसहतिचपमपा
गः।पिवेहानेनतख्यापयोगस्यैवनेविशेषणोपलक्षणसाधारणोवैशिष्ट्यमेवतनीपार्थ इति।अस्मत्ता
काणः पादेमहत्वंनेहमात्रपेनांगविकारइतिसत्रेणतनीपा।पेनांगेनविकारोहानिनाधिकंयानहं
याचकानतीयेति।तत्रार्थः एवंचास्मतनीपायाजानित्वमर्थः।तत्र मुसन्निवेशिमान्कारणाद्विहार्थे
कर्तरिविकारःचेति।कारणत्वंचवहिर्व्यवछेदेनचेतः।अस्मगेहकवत्वं।मानमसत्रे धमाकारणत्वंतच
त्वमत्रैवकवत्वेमनिमतीनिमाअं पादिचवहिर्व्यवछेदेनचेतःसतेप्युपघानादेवनेत्रालक्षणंनसपहन
गोलकवत्वमेवकारणत्वं।अस्तिपदंचचतुष्कतोलकपरं।नेपायनाहृशगोलकवत्तिमयचेतः अस्मत्वमु
पघानोयानहिरि छगोलकयानिमत्ताकारणस्माथः।एवंत्वंजनत्वंसंस्थानविशेषमस्मपदस्वत्वं।

का॰ पा॰ ११ न्यथात्वपरत्वेपिपञ्चधाविधत्वंस्यानन्तमत्वंनद्विशिष्टयाग्पादेन्नत्वंनरस्यस्यार्थः।गुणेरुत्रिलोचनत्र
पदानित्रिगुणेनत्रिलोचनस्यस्यार्थः।परेतुःअस्यापकात्मास्मात्वधदेन्नतीपानपाचेतारहगो
लेकाधित्वंपञ्चरुःमूमगुपहतंहानदामितियाम्मार्थः।एवंत्रिलोचनपदंलोचनत्रपविशिष्टयत्वं
।नथाचगुणोधिनलोचनत्रपविशिष्टयानिमर्थरस्मानुः।धनेनकुलमिमास्तेहेतुत्वेनतीयाः।क्रि
याचविनिमकरणत्वार्थिकात्नतीयाकर्तृकरणयोस्तृतीयेमनेनविहिताः।हेतावितिसूत्रेणतुना
मार्थेप्रवृत्तिनहेतुत्वार्थिकेतृतीयाकर्तृकरणनिविशेषः।पुत्रेणसहागतनरस्मास्तेतृतीयाकाःप
र्थत्वमर्थःसहरार्थसमभिव्याहृतक्रियासहेशार्थः।एककालावच्छिन्नसंबंधेनतस्याःसमभिव्याह
तक्रियापामन्वयः।तथाचपुत्रकर्तृकागमनविशिष्टागमनकर्तेत्यर्थः।शिवेनसहगुरुश्रीत
णःपुत्रेणपितासुरस्मास्तेसहार्थोधात्वर्थप्रतियोगिकमानकालीनत्वसंबंधेनशालिनस्त्वाद्विपरार्थेक एम॰
देशःचेति।परेतुःसहसाहित्यंतृतीयार्थः।एकधर्मावच्छिन्नत्वंतृतीयार्थोऽवच्छिन्नत्वंसंयोगमात्रेया। ११